

I. Descartes

1. Život a dílo

René Descartes (latinsky Renatus Cartesius) se narodil roku 1596 ve šlechtické starofrancouzské rodině v Touraine. Vědeckého vzdělání se mu dostalo v jezuitské koleji v La Flèche. Odtud si přinesl zálibu v matematice, spojenou se skepsí vůči všem ostatním vědám. V jeho dalším životě se střídají období, kdy žije v naprostém ústraní a soustředění, a období života nestálého a dobrodružného. Po krátké době, v níž se účastnil života pařížské společnosti, jak to bylo v jeho společenské vrstvě běžné, se v Paříži na dva roky uchýlil do ústraní — jeho bydliště neznalo ani pět jeho nejbližších přátel —, aby se zcela věnoval studiu matematiky. Pak se jako voják zúčastnil třicetileté války, protože chtěl důkladně poznat svět — nikoli tedy proto, že by nějak zvlášť sympatizoval s některou z válčících stran, což vysvítá i z toho, že katolík a Francouz Descartes sloužil nejen v katolickém bavorském vojsku, ale i ve vojsku holandském. Život u vojska vystřídal několik let cestování po celé Evropě. Pak opět následovalo období života v ústraní, zasvěceného vědecké práci. Toto téměř dvacetileté období, nejdelší a nejneproduktivnější, žil Descartes v Holandsku, kde pobýval raději než v rodné Francii především kvůli větší vnější i vnitřní nezávislosti, kterou mu tento exil poskytoval. Descartes zde žil na různých místech, se světem byl ve styku jen prostřednictvím svého pařížského přítele P. Mersenna, jenž vyřizoval jeho rozsáhlou vědeckou korespondenci. Švédská královna Kristina, která studovala Descartova díla a přála si, aby jí některé otázky vysvětlil osobně, ho roku 1649 pozvala za velice výhodných a lichotivých podmínek do Švédska, kde však Descartes po krátkém pobytu podlehl hned následujícího roku vlivům nezvyklého klimatu.

První zárodky Descartova myšlení mají velmi raný původ, zčásti pocházejí už ze školních dob. Všechna díla byla sepsána během dlouhého pobytu v Holandsku. První se mělo jmenovat „Svět“ a bylo téměř dokončeno, když se Descartes roku 1633 dozvěděl o odsouzení Galileiho. Pod dojmem této zprávy svůj spis zničil, chtěl se vyhnout podobnému konfliktu; některé jeho části se ovšem objevují v jeho pozdějších dílech. Stejná opatrnost jej vedla k tomu, aby své následující dílo, *Rozpravu o metodě*, jak vést správně rozum a jak hledat pravdu ve vědách (1637), vydal nejprve anonymně. O čtyři roky později vyšlo jeho hlavní dílo, *Meditace o první filozofii* (tj. o metafyzice), v nichž se dokazuje boží existence a rozdíl mezi lidským duchem a tělem. Descartes spis věnoval teologické fakultě pařížské university, nikoli aby se chránil před osočováním ze strany církve, nýbrž protože byl přesvědčen, že svými myšlenkami věci náboženství prokáže službu. Přesto byly jeho knihy později zařazeny mezi zakázané a zatraceny jak protestantskou církví, tak i státem. Roku 1644 vydal Descartes systematický výklad svých myšlenek pod názvem *Principia philosophiae*. Z jeho dalších spisů uveďme alespoň *Dopisy o lidském štěstí a Vášně duše*; oba byly napsány pro falckou hraběnku Alžbětu, kterou Descartes poznal v holandském exilu.

Z Descartových objevů v matematice, které mu zajistily místo mezi největšími matematiky všech dob, je nejdůležitější analytická geometrie se svým souřadnicovým systémem, která i když to zde nemůžeme podrobněji předvést, úzce souvisí s jeho filozofickým pojetím ideálu poznání a s jeho pojetím prostoru.

2. Základní myšlenky

Jak naznačuje název *Meditací*, jsou základní témata karteziánského myšlení stejná jako u Augustina a ve středověké filozofii: bůh a duše. O to více se však liší od dřívějších myslitelů způsobem Descartova zpracování těchto témat. Člení je přísně *logicky*, protože filozofii chce přetvořit v univerzální matematiku, vědu, ve které je všechno získáno přísnou dedukcí z nejjednodušších základních pojmů. To nás nejprve vede k Descartově specifické *metodě*.

„Má-li být všechno poznání odvozeno z nejjednodušších principů, musím si napřed zjednat jistotu o nepochybnosti svého východiska. Co je však jisté? Abych mohl bezpečně postupovat kupředu, nebudu zprvu pokládat za jisté nic. Budu pochybovat o všem, abych zjistil, co obstojí před touto radikální pochybností. Pochybovat musím nejen o všem, co jsem se naučil ve školách, z knih anebo stykem s lidmi, nýbrž i tom, zda tento svět, který mne obklopuje, skutečně existuje, anebo je pouhým výmyslem, a zda jej vnímám takový, jaký je — vždyť vím, že člověk je často obětí mnohých smyslových klamů. A pochybovat musím rovněž o tom, co se zdá být vůbec nejjistější, o principech matematiky, protože je možné, že náš lidský rozum nedostačuje k poznání pravdy a trvale nás uvádí v omyl.“

„Začnu-li však filozofovat tím, že všechno uvedu v pochybnost, existuje tu přece jen něco, o čem nejen pochybovat nemohu, nýbrž co je dokonce tím jistější, oč silněji pochybuji, totiž prostý fakt, že teď, v tomto okamžiku, pochybuji, to jest: myslím. Vše, co svými smysly přijímám z vnějšího světa, by mohl být klam, vše, co mohu myslet, může být nesprávné — avšak v pochybování jsem si jist sebou jako myslící bytostí.“ Takto tedy vytěžil z radikálního pochybování svou větu „cogito, ergo sum“ — myslím, tedy jsem — první neotřesitelné východisko.

„V této jistotě,“ pokračuje Descartes, „mám zároveň kritérium a vzor pravdy. Vše, co poznávám stejně bezprostředně, stejně jasně a zřetelně (clare et distincte) jako tuto větu, musí být tedy stejně jisté. Podaří-li se objevit ještě něco, co by bylo právě tak jisté, učiníme další krok k budování opravdové filozofie.“ Existuje něco, co odpovídá tomuto požadavku? „Ano,“ odpovídá Descartes, „je to bůh. Mám v sobě ideu boha jako nekonečné, všemocné a vševědoucí bytosti. Tato idea nemůže pocházet z vnímání vnějšího světa, neboť toto vnímání mně vždy ukazuje pouze přírodní věci. A právě tak jsem si tuto ideu ani nemohl vytvořit sám, neboť jak by bylo možné, abych já jako konečná a nedokonalá bytost mohl sám ze sebe vypracovat ideu nekonečné a dokonalé bytosti?“ Descartes přibírá na pomoc teologický důkaz existence boží a dospívá tak k absolutní jistotě boha jak dalšímu kroku.

Jestliže již na tomto místě, kdy nám zavedení pojmu boha připadá příliš

přímé, nemůžeme potlačit dojem, že to vlastně není v souladu s radikálností pochybování, s nímž chtěl Descartes postupovat, máme podobný pocit i při následujícím kroku. Poté, co Descartes zavedl do myšlenkové úvahy boha, vypořádává se dost překvapivým způsobem i s dříve formulovanou pochybností o realitě smyslového světa. „K vlastnostem dokonalé bytosti musí nutně náležet i pravdivost. Kdyby bůh nebyl pravdivý, nebyl by dokonalý. Je tedy nemyslitelné, aby mne chtěl pravdymilovný bůh klamat a předstíral před mým zrakem tento svět pouze jako klamný přelud.“

„Zde se však vtírá další otázka: Je-li bůh ve své pravdivosti jakoby ručitelem toho, že lidé mohou poznávat pravdu, proč tedy přesto někdy bloudíme a upadáme v omyl?“ Tím pro Descarta znovu vyvstává problém teodiceje, který zaměstnával jeho předchůdce v oblasti etiky, problém teodiceje jako ospravedlnění neskonale dobrotivého boha vzhledem ke zlu, jež se ve světě vyskytuje, avšak vyvstává teď v oblasti jiné, v oblasti teorie poznání. Na poli etiky se myslitelé pokoušeli odpovědět na tuto otázku tím, že bůh musel, chtěl-li vytvořit dokonalý svět, dát člověku *svobodu* a tato svoboda — které arci člověk může též používat nesprávně — je pramenem zla. Descartes nyní odpovídá na svou otázku podobně — poukazem na svobodu vůle. „Svobodná vůle člověku umožňuje, aby jednu představu přijal, jinou zamítl. Pouze v této činnosti vůle, a nikoli v představování, je pramen omylu. Na nás samých záleží, zda myslíme a poznáváme správně nebo nesprávně. Kdybychom se pouze přidržovali měřítká, které máme po ruce v nesrovnatelné jistotě a zřetelnosti našeho prvního principu, kdybychom za pravdivé přijímali pouze to, co je poznáno se stejnou jistotou, a ke všemu ostatnímu chovali skepsi, pak bychom se nemohli mýlit, nýbrž mohli bychom z našeho myšlení získat správný obraz světa.“

Načrtnout tento obraz je Descartovou další úlohou. Když zkoumal lidskou mysl a ideje, které obsahuje, našel nejprve ideu boha jako nekonečné a nestvořené substance. Dále nalézá ideje dvou substancí stvořených, jež jako takové nelze dokázat ani převádět na jiné ideje (a není to ani zapotřebí): za prvé je to duch čili myšlení, jež Descartes chápe zcela neprostorově a netělesně — neboť, jak říká, „mohu si představovat své myšlení, aniž přitom musím myslet prostorovou rozlohu“ — a za druhé svět těles. Svět těles ovšem neexistuje tak, jak se jeví našim smyslům. Co nám ukazují smysly jako kvality věcí — např. barvu, chuť, teplotu, měkkost — nevyhovuje Descartovu požadavku „jasnoti a zřetelnosti“. Smyslovou zkušenost Descartes podobně jako ostatní myslitelé tohoto racionalistického věku podceňuje jako příliš nejasnou; za plnohodnotné pokládá pouze poznání, jež myslící rozvažování může vyjádřit ve zcela průzračných, rozumových, „matematických“ pojmech. Pro svět těles je to rozlehlost, vyplnění prostoru. Rozlehlost v prostoru je proto bytostným určením tělesného světa. Tělesa jsou prostorem a prostor sestává z těles, prázdný prostor neexistuje.

V pojmu rozlehlosti je již obsažena možnost pohybu — pokud je ovšem dán první impuls, který nemůže pocházet z těles samých, nýbrž pouze od boha. Celkové množství pohybu, které bylo světu těles uděleno bohem, zůstává proto stejné — první předtucha zákona o zachování energie! Celou fyziku lze proto

zkonstruovat přísně matematicky ze tří pojmů: rozlehlosti, pohybu a klidu. Všechno, včetně procesů v živých tělech, lze vysvětlit matematicky a mechanicky.

Descartes se snaží takovou fyziku vypracovat. Nebudeme se zde zabývat jejími detaily, pouze zdůrazníme jeden důsledek, který se týká zvířat. Protože Descartes omezuje pojem ducha na myšlení a protože zvířata v tomto smyslu nemyslí, neúčastní se nijak duchovního světa. Jsou to čisté mechanismy, pouhé stroje. Když zvíře, které je bito, naříká, neznamená to více, než když se rozezvučí varhany, u nichž jsme stiskli určitou klávesu. Od tohoto názoru, který je sice v rámci Descartova myšlení naprosto důsledný, třebaže nepřijatelný, zbývá již jen krok k závěru, k němuž došli pozdější materialisté, že ani člověk není nic než obzvláště komplikovaný stroj.

Descartes sám má ovšem k tomuto tvrzení ještě daleko. Pro něho jsou v člověku rozlehlost i myšlení, tělo i duch svázány. Jak si však něco takového představit, když obě substance nemají nic společného, jak mohou obě vystupovat v jedné bytosti v těsném spojení, a dokonce na sebe určitým způsobem působit, to je otázka, na kterou Descartes neumí dát odpověď. Spíše bychom měli očekávat, že se obě substance dotýkat nemohou, tak jako slunečním paprskem nepohne vichřice, protože má jinou přirozenost. Zde proto navazují úvahy Descartových následovníků.

3. Vliv karteziánismu a jeho další vývoj. Několik kritických poznámek

Descartovo dílo mělo mimořádně významný dějinný vliv. Descartes je považován za otce moderní filozofie. Další výklad ukáže, že následující velké systémy Spinozy a Leibnize stojí na jeho ramenou. Nejprve si však třeba povšimnout rozpracování Descartových myšlenek tzv. okkasionalisty a zvláštního spojení Descartových myšlenek s náboženskými idejemi francouzských jansenistů.

1. Poukázali jsme již na obtíž, která pro Descarta vyrůstá z toho, že — kromě boha — uznává dvě od sebe zcela odlišné substance, čisté myšlení, neprostorově a netělesné, a čistou rozlehlost bez jakéhokoli myšlení, jež však v člověku musí být nějak spojeny. Když se rozhodnu pohnout rukou a ta se pak pohne, jak může proces odehrávající se v mém duchu být příčinou pohybu v tělesném světě (navíc když suma pohybu v tělesném světě má být podle Descarta konstantní)? Když letící pták vyvolá tím, že ho vnímám, v mém myšlení představu letícího ptáka — jak se může tělesný proces stát příčinou procesu myšlení? Jak vidíme, jde tu o tzv. psychofyzický problém, otázku vztahu tělesné a psychické stránky v člověku. A když příčinné spojení není možné — což je podle Descartových předpokladů skutečně vyloučeno —, jak dochází k tomu, že se přesto oba akty, akt myšlení a tělesný proces, setkávají, že vystupují spolu, jak ukazují naše zkušenost? Toto je bod, kde navazují okkasionalisté, kteří tvrdí: že se oba procesy setkávají, třebaže nemohou souviset příčinně, to nejen vypadá jako *zázrak*, boží *zázrak*, nýbrž je to skutečně *zázrak*, který spočívá v tom, že bůh při příležitosti (lat. *occasio*, odtud název okkasionalismus) mého volního aktu pohybuje mou rukou, že bůh při příležitosti přelétávajícího ptáka ve mně

vytváří příslušnou představu atd. To je předpoklad, který se bude asi zdát příliš vumělkovaný a v jistém smyslu i rouhačský (protože bůh musí neustále spěchat do všech koutů světa, aby tam podle dané příležitosti zasahoval); je však zcela v souladu s důsledky základní Descartovy koncepce.

Nejvýznamnějšími představiteli okkasionalismu jsou Arnold *Geulincx* (1625-1669) a Nicolas *Malebranche* (1638-1715). Jejich stanoviska se v jednotlivostech zcela odlišují a okkasionalistické teze se u nich přirozeně zapojují do obsáhlejších systémů. Ale základní myšlenka, kterou jsme právě naznačili, je jim společná. Malebranche učinil ještě jeden krok a použil princip okkasionalismu i na procesy *uvnitř* tělesného světa. Také zde je podle něho okolnost, která se nám jeví jako příčina, např. těleso, jež narazí do jiného, příležitostí k zásahu boží vůle. Tato myšlenka, poznamenejme závěrem, se však vyskytuje již v rané arabské filozofii. Algazel (al-Ghazzálí) prohlašuje v souvislosti s několika příklady, které hovoří o stromech a jejich obcerstvujících stínech: „Tato podobnost jsou ovšem správná jen potud, pokud jde o názor nevzdělaného davu, který si představuje, že světlo je účinkem slunce, že z něho vyzáruje a je jen díky němu; ale to je omyl, neboť rozumným lidem je nadevše jasné, že stín vzniká z ničeho všemohoucností boha, když slunce stojí proti neprůhledným tělesům...“

To je okkasionalistické řešení psychofyzického problému (příp. problému kauzality vůbec). Jiné podal Spinoza a opět jiné Leibniz.

2. Cornelius *Jansen* (1585-1638), profesor v Lovani, později biskup v Ypres, vyvolal ve Francii duchovně náboženské hnutí, které se podle něho nazývá jansenismus. Jansenisté se pokusili oživit na katolické půdě myšlenkový odkaz Augustinův, z něhož čerpali rovněž reformátoři církve. Požadovali prohloubení a očištění náboženského života a sváděli ostré boje s tehdy vlivnými jezuity. Jansenistický okruh měl své centrum v klášteře Port Royal. Nejvýznamnější osobností, která vzešla z tohoto prostředí, byl náboženský myslitel Blaise *Pascal* (1623-1662).

Pascal byl stejně jako Descartes geniální matematik — je zakladatelem počtu pravděpodobnosti — a přesvědčený obhájce karteziánského matematického ideálu „jasnosti a zřetelnosti“ poznání. Jako chladný a pronikavý myslitel, který prošel školou francouzského skepticismu a školou Descartovou, viděl v křesťanských dogmatech rozumové rozpory a paradoxy a formuloval je ve vyostřené podobě. Na druhé straně byl Pascal bytostí hluboce náboženskou, proniknutou silným pocitem hříšnosti a nicotnosti člověka. Tato stránka jeho bytosti jej přivedla k poznání, že racionální a matematické myšlení nechává neuspokojeny právě nejhlubší potřeby naší lidské přirozenosti a že nejpodstatnější otázky nemůže zodpovědět. Jakkoli je budova matematiky skvělá a v sobě uzavřená, to, čeho je člověku nejvíce zapotřebí, mu poskytnout nemůže. A tak se Pascal, který právě kritizoval rozpory v dogmatech, jakoby rozhodným skokem vrhá do postoje zbožné askeze a pokorné oddanosti do boží vůle a hájí proti logice, od které však nemůže upustit, věc lidského srdce, které má svou vlastní logiku.

Tak jako Pascal je Descartovými myšlenkami ovlivněn i slavný skeptik a kritik Pierre *Bayle* (1647-1705). I on je kritický a pronikavý myslitel, ale chybí mu

protiváha Pascalovy víry.

Ke kritickému vyrovnávání s Descartem může sloužit poukaz na některé vnitřní rozpory, které navzdory genialitě jeho východiska a nehledě k dějinnému působení jeho systému jsou v tomto systému už od počátku přítomny. Lze pochybovat o tom, zda Descartes pochyboval se vsí vážností. Je vůbec pro člověka možné, aby pomocí radikálního pochybování přerušil kontinuitu svého dosavadního myšlení a začal jakoby znovu z ničeho? Spíše máme dojem, že Descartes, jak říká jeden moderní kritik, „před sebou samým a před svými čtenáři předvádí divadlo pochybování, v němž jsou hlavními postavami já a bůh“¹, že vlastně o realitě a poznatelnosti vnějšího světa vážně nepochybuje — vždyt také hned spěchá, aby poněkud klikatou cestou, pomocí argumentu o boží pravdivosti, vnější realitu obnovil. V celém důkaze ještě zůstává něco scholastického. Ukázalo se také, že Descartův pokus dedukovat skutečný svět z několika málo základních pojmů je pochybný. Je to ovšem velkolepá idea — propůjčit filozofickému poznání neotřesitelnost matematického důkazu. Descartes ale nevidí, že žádný pokus vysvětlit skutečný svět, který nás obklopuje, nesmí opomíjet zkušenost, jež je nám dána, a že člověk jako potřebná a jediná bytost je si sebe sama vědoma vždy jen v konfrontaci s tělesným okolím. Dojem z uchvacujícího úspěchu mechanického a matematického výkladu přírody ho svádí k tomu, že platnost principů tohoto výkladu rozšiřuje i mimo oblast, která jim přísluší. Zkušenost jakožto východisko, které nelze obejít, obhájil empirismus, o kterém bude řeč v následující kapitole, zatímco Kantovi zůstalo vyhrazeno, aby obě východiska — zkušenost a pojmové myšlení — uvedl do pravého a správného vztahu.

II. Spinoza

1. Život

„Když mne zkušenost poučila, že všechno to, co tak často poskytuje obyčejný život, je plané a nicotné, a když jsem spatřil, že vše, čeho jsem se bál a co se bálo mne, obsahuje dobro a zlo jen potud, pokud je to pohnutkou myslí, rozhodl jsem se prozkoumat, zda existuje nějaké pravé dobro, které může sdělit duchu svou dobrotu samo o sobě, bez příměsi ostatních věcí: ano, zda existuje něco takového, čeho nalezení a dosažení může poskytnout stálou a nejvyšší radost provždy...“²

Muž, který ve věku necelých třiceti let napsal tato slova, prošel již tolika hořkými životními osudy, že odříkavý podtón těchto řádek lze snadno pochopit. Ale právě tak pochopitelná je nezávislost a suverénní klid, který z nich promlouvá, neboť on sám — alespoň pro sebe sama — ono nejvyšší dobro nalezl.

Baruch Despinoza, nebo jak se později také nazýval, Benedictus de Spinoza se narodil roku 1632 v Amsterdamu v židovské rodině, která pocházela ze Španělska. Hospodářský a kulturní rozmach židovství ve středověkém Španělsku ovládaném Araby, jemuž vděčíme z velké části též za středověkou židovskou filozofii, byl ke konci 15. stol., kdy Španělé porazili a nakonec